

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

Hazar'a Kıyıdaş Türki Cumhuriyetlerinde Devletin Özgül Gelişimi

Mert Bilgin

Yrd. Doç. Dr., Doğu Üniversitesi, Uluslararası
İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atıf için: Bilgin, Mert, “Hazar’a Kıyıdaş Türki Cumhuriyetlerinde Devletin Özgül Gelişimi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 4 (Kış 2004), s. 141-163.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

Hazar'a Kıyıdaş Türkî Cumhuriyetlerde Devletin Özgül Gelişimi

Mert BİLGİN*

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan tüm ülkeler uluslararası aktörlerden gelen neoliberal baskılar sonucunda geçiş süreci yaşamış ya da yaşamaktadırlar. Bu süreçte devlet, gerek siyasi gerekse ekonomik liberalleşme önündeki en büyük engel görülerek yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan devletleri ortak Sovyet geçmişlerinin getirdiği güçlü devlet anlayışıyla diğer geçiş ekonomilerine benzeseler de, devletin Sovyet sonrası dönemde doğal kaynakları kullanarak kendini yeniden dönüştürmesi ve toplumdaki giderek uzaklaşması anlamında farklıdırlar. Azerbaycan devleti doğal kaynakları sayesinde elde ettiği gelirlerle toplumdaki bağımsızlaşmış; vergi birinci derecede gelir kaynağı olmaktan çıkmıştır. Kazakistan ekonomik liberalleşmede önemli atılımlar yapsa da siyasi olarak kemikleşmiş yapısını korumuştur. Türkmenistan ise otokratik bir anlayışla gaz ticaretinden elde ettiği gelirleri kullanarak varlığını topluma karşı güçlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Geçiş Ekonomisi, Liberalleşme, Devlet, Hazar, Türkî Cumhuriyetler.

The Unique Evolution of the State in the Turkic Republics of the Caspian Sea

ABSTRACT

Post-Soviet countries are either passing through a transition period, or have already completed it, as an outcome of the neoliberal pressures of international actors. The attempts have focused on reconstruction of the state because of its being conceived as an impediment in front of political and economic liberalization. The states of Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan resemble other transition economies in the sense that they share a similar Soviet legacy. Nevertheless, they deviate from the rest by the virtue of natural resources which endow the state the ability to re-produce itself. The state of Azerbaijan has liberated itself from the society by using the natural resource rents, which in turn outmode taxation as an instrument of revenue. Despite Kazakhstan's discernible progress in launching economic reforms, the state has politically kept its solid structure. The Kazakh state has preferred to allocate the natural gas revenues for economic transformation with no political liberalization. Under an autocratic regime, the Turkmen state has strengthened its positioning vis-à-vis the society with no economic and political transformation.

Keywords: Transition Economy, Liberalization, The State, Caspian, Turkic Republics.

---

* Yrd. Doç. Dr., Doğu Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Devlet gerek siyaset bilimi gerekse ekonomi disiplinlerinde yeri ve özellikleri açısından en çok tartışılan kavramlardan biridir. Devlete atfedilen önem ve roller, içinde bulunulan dönemin şartlarına göre değişiklik göstermiştir. En genel anlamda liberal ekonomiler piyasaya öncelik verip devleti ya pazar ilişkilerinin dışında düşünmüşler ya da mümkün olan en az seviyede düzenleyici, bazen de denetleyici roller atfetmişlerdir. Bu çerçevede 1940-1970 arasında yaygınlık kazanan Keynes ekonomisi, devletin artan enflasyonun olumsuz etkileriyle baş edememesi, üstüne üstlük global ürün piyasalarındaki kararsızlıklarla sorgulanmaya başlanmıştır. Öncelikle İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Thatcher ve Reagan hükümetleri neoliberalizmi, Keynes ekonomisine karşı bir alternatif olarak ileri sürmüşler ve temel hedeflerini devleti küçültmek suretiyle mülkiyet haklarıyla, siyasal ve sosyal dengeyi daha iyi korumak olarak belirtmişlerdir. Serbest piyasa ekonomisini mümkün olan en az genişlikteki devlet faaliyetiyle sürdürülebilir kılmayı hedefleyen neoliberalizm, aynı zamanda uluslararası alanda da ciddi sonuçlar doğurmuştur. Buna karşın sosyalist ülkelerle beraber, liberalizmi benimsemiş olmalarına rağmen milli kalkınmayı devlet girişimciliği sayesinde gerçekleştirebileceklerini düşünen bazı gelişmekte olan ülkeler devlete önemli görev ve sorumluluklar atfetmişlerdir. Gelişmekte olan ülkeler 1970'lerin sonundan itibaren Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen kavramı altında endüstrileşmiş ülkelerin lehine işleyen ucuz hammadde pahalı işlenmiş ürün akışının dengelenmesini ve uluslararası yardım programlarının daha uygun koşullarla genişletilmesini devletleri aracılığıyla dile getirmişlerdir. Neoliberalizm ise devleti küçültmek suretiyle bu taleplerin etkisinin azaltılmasına neden olmuştur.

Bu aşamada, neoliberal yaklaşımlar eski sosyalist ülkelerin dünya ekonomisinin aktörleriyle daha yoğun bir etkileşim içerisine girmelerini kolaylaştırmış, fakat yerel farklılıkları göz ardı ederek uyguladığı ortak politikalar nedeniyle yeni sorunların doğmasına engel olamamıştır. Eski sosyalist ülkeler bir yandan dünya ekonomisi ile bütünleşmek adına yukarıda belirtilen neoliberal yaklaşım çerçevesinde üretilen politikaları uygularken, bir yandan da eski yönetim mensuplarının kendilerini Sovyet sonrası dönemde yeniden dönüştürerek Sovyet kadroculuğunu (*nomenklatura*) devam ettirmelerinin iktidarının sürmesinin yarattığı ikilemle kalıcı sorunlara neden olmuşlardır. Bu sorunların başında gayri meşru uygulamalar yer almakta ve gerek makro ekonomik uyum tedbirleri, gerekse özelleştirme bu kadroların çıkarlarına hizmet eden bozuk bir doğayla hayata geçirilmektedir. Buna karşın Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve diğer bağımsız finans kuruluşları geçiş dönemini sığ bir

yaklaşım ile sadece makro ekonomik göstergelerle özelleştirme sonuçlarını ele alarak değerlendirmekte, hatta notlandırarak bu ülkelerin uluslararası arenadaki saygınlığını derecelendirmektedir. Devlet somut bir hasım olarak addedilirken geçiş sürecindeki asıl sorunun yozlaşmış kadroların varlıklarını güçlendirerek sürdürmelerinin olduğu gerçeği, neoliberal tedbirlerin sermaye, mal ve hizmet akışı için elverişli ortamı yarattığı sürece göz ardı edilmektedir. Sonuçta devlet kapsam olarak küçülme buna karşın devlet aygıtını kontrol eden kadrolar özelleştirme gibi uygulamaları kendi lehlerine kullanarak bir nevi "nomenklatura özelleştirmesi" yaratmakta ve bu ülkeler elde edebilecekleri üretim girdisini çok daha düşük oranda daha büyük bir maliyetle sağlamaktadırlar. Başka bir deyişle, ulusal kalkınma fikri yok olmakta, devlet küçülme, buna karşın uluslararası piyasalarda rekabet edecek güçlü, karlılığı ve verimliliği yüksek özel sektör doğmamaktadır.

Bu kısır döngünün anlaşılması ve alternatif çözümler sunulabilmesi ancak kurumsal bir analizle mümkündür. Siyasi ve ekonomik alanlardaki bütünselliği göz ardı etmeyen kurumsal analiz tarihsel bütünlük anlayışı çerçevesinde yapısal analizlerle geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki bağlantıyı çok sağlam bir biçimde ortaya koymaktadır. Kurumsal analiz ayrıca yapısal yaklaşımıyla geçiş ekonomilerinin sorunlarını en iyi irdeleyen çerçeveyi sunmakta ve Sovyet öncesi ile sonrası arasında kurumların nasıl bir değişime girdiğini, hangi yapıların varlıklarını sürdürürken hangilerinin dönüştüğünü ya da yok olduğunu ele alarak, bu ülkelerin yerel özelliklerinin dönüşümlerine etkisini ortaya koyabilmektedir. Bu çerçevede geçiş ekonomileri arasındaki farklılıkların, benzerliklerin, tarihsel değişim, kesinti ve sürekliliklerin ortaya konabilmesini sağlamaktadır.

Neoliberal yaklaşımların geçiş ekonomilerinin sorunlarını yüzeysel olarak düzeltirken, tarihsel sürekliliği göz ardı ettiğinin ve geçiş ekonomilerinin ciddi yapısal sorunlarının olduğunun en güzel kanıtlarından biri Hazar'ın yeni oluşan petrol ekonomileri olarak nitelenebilecek Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan örneğinde somutlaşmaktadır. Neoliberal bir yaklaşımla bu ülkelerin IMF tarafından önerilen reçeteleri hangi oranda uyguladıkları ve özelleştirme konusunda ne derece başarılı oldukları ele alındığı takdirde, Azerbaycan'ın başarılı olma yolunda, Kazakistan'ın başarılı, Türkmenistan'ın ise tamamen başarısız nitelenmesi doğal bir sonuçtur. Buna karşılık kurumsal bir analiz yapıldığında, bu ülkelerin sorunlarının birbirine benzer oranlarda süreklilik kazandığı ortaya çıkar. Kurumsal bir analize uygun yapıyı ortaya koyarken Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da devlet aygıtını kontrol eden kadroların kazandığı süreklilik ve devlet aygıtının bu üç ülkenin en belirleyici özelliği olan petrol ve gaz'la ilişkilendirilen siyasi ve ekonomik baskılara nasıl cevap

verdiği ile bu cevapların kendilerine yöneltilen neoliberal baskıları nasıl dönüştürdüğünün incelenmesi gerekmektedir.

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan diğer Sovyet sonrası ülkelere, Sovyet döneminin yarattığı yapılanma açısından temelde benzerken, önemli bir noktada farklılık göstermektedir. Bu üç ülkenin durumu devletin önemli bir güce sahip merkezîyetçi bir özellik taşımasıyla diğer geçiş ekonomilerine benzemektedir. Ne var ki bu üç ülke, diğer geçiş ekonomilerinden sahip oldukları hidrokarbon rezervleri nedeniyle farklılaşmaktadır. Başka bir deyişle, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın dönüşümlerini anlamak ancak devletin hidrokarbonların ticarileştirilmesiyle ilgili tutumunun analizinin yapılmasıyla mümkün olabilir.

Bu ülkelerde devlet, Sovyet sonrası dönemde, Ikenberry'nin petrol ekonomileri için geliştirdiği üç farklı politika seçeneği arasında seçim yapmak ve kendi dönüşümünü içinde bulunduğu özgül şartlara taşıyacak yöntemi bulmak durumundaydı.¹

- 1) Rekabetçi Hızlı Uyum: Bu seçenekte devlet dış aktörlerle belirli ölçülerde işbirliğine girerken iç piyasada yüksek fiyatlarla gelir elde etme yolunu seçer. Dışa bağımlılık sürerken iç gelirlerin artması devleti dış unsurlara karşı belirli ölçülerde rahatlatır ve iç piyasada önemli ölçülerde verimlilik artışı sağlanır. (Birinci politika seçeneği)
- 2) Savunmacı Piyasa Odaklanması: Bu strateji iç piyasaların serbestçe çalışması ve bu arada dış piyasa ile uyumlaşmayı içerir. Bu yolla dışa bağımlılığın aldığı şekil değişen ticari koşullarla belirlenir. Buna karşın hükümet siyasi ve ekonomik sonuçları tek başına belirlemez ve diğer kurumlarla ortak çalışır. Hükümetin çözümlerde etkin varlığı göze çarparken piyasanın önündeki engeller azaltılır. (İkinci politika seçeneği)
- 3) Yeni-Merkantilist Uyum: Bu yolda doğal kaynak geliri, içyapıyı dönüşüme yöneltmeyecek uygulamalarla elde edilir. Temel kaygı gelir sağlayan üretim faktörlerinin devletin kontrolünde milli çıkarlara hizmet etmesidir. İkinci aşamada amaç yerel üretimin çeşitlendirilmesi ve ithalatın azaltılarak bağımlılığın aynı oranda küçültülmesidir. (Üçüncü politika seçeneği)

Bu politika seçenekleri, ekonomisi doğal kaynaklara bağlı devletlerin dış baskılar ve iç talepler arasında kendi varlıklarını sürdürme eğilimini belirtmesi açısından faydalıdır. Buna karşın bu yaklaşımı mutlak üç strateji

¹ John Ikenberry, "The Irony of State Strength: Comparative Responses to the Oil Shocks of the 1970s", *International Organization*, Cilt 40, 1986, s. 110-111.

ayırımı diye algılamak ülkelerin kendi özgül koşullarını göz ardı etmek olur.² Bu çerçevede, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan sadece geçiş ekonomilerinin genel özelliklerini paylaşmakla kalmayıp, iktisadi büyüme yolunda petrole dayalı ekonomi olma özelliklerini yansıtmaktadırlar. Kısaca, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın Sovyet sonrasındaki dönüşümünün analizi en iyi şekilde bu ülkelerin geçiş ekonomisi olmalarını sağlayan özelliklerin devletin doğal kaynaklarla ilgili konulara yaklaşımıyla etkilenmekte olduğuna yönelik kurumsal bir analizle yapılabilir. Bu analizde devletin Sovyet döneminde belirlenen kemikleşmiş yapısı ile petrol ve gazla ilişkilendirilebilecek hususlarla etkileşimi ortak bir özellik olarak ele alınmalı ve devlet aygıtının bu etkileşimde nasıl bir stratejiyi, neden izlediği irdelenmelidir. Ancak bu yöntemle devletin Azerbaycan'da "Rekabetçi Hızlı Uyum", Kazakistan'da "Savunmacı Piyasa Odaklanması" ve Türkmenistan'da "Yeni-Merkantilist Uyum" yoluyla kendisini yeniden dönüştürdüğü ifade edilebilir.

Sovyet Dönemi'nin Mirası: Devlet'in Birey Karşısındaki Mutlak Gücü

Sovyet devleti gücünü tarihsel olarak Bolşevik devriminden almış ve halkı temsil eden güçlü devlet bir kavram olarak yerleşmiştir.³ 1918'de Yeni Ekonomi Politikası (NEP) adı verilen program çerçevesinde Bolşevikler kendilerini komünist olarak tanımlamışlardı. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamda silah ve askeri üretim artmış ve merkezi yönetim güçlü bir planlamayla bir yandan üretimi arttırırken, diğer yandan farklı etnik kökenden insanlar arasında dayanışmayı sosyalist idealler etrafında örgütlemeye çalışmıştır. Bireysellikten kolektivistliğe geçiş sürecinde devlet Bolşevik rejiminden aldığı kuvveti daha da pekiştirmiş ve bireyin ötesinde algılanan bir ideal olmuştur. NEP'in savaş sonrasında ortaya çıkan mali bunalım nedeniyle beklenen sonucu vermemeşi, ekonomik anlamda sorunlar doğururken, merkezi otoritenin siyasi birliği sağlamak adına daha da sıkı bir politika izlemesini de beraberinde getirmiştir.⁴

Sosyalizmin homojen dayatmalarıyla Sovyet toplumunun heterojen etnik ve kültürel yapısı birbiriyle çelişen iki unsur olurken, devlet bu ikisi arasında uyum sağlamak için görev ve yetkilerini giderek daha da genişletmiştir.⁵ Her şeyden önce ülke kavramı sosyalizmin belirlenen

² John Ikenberry, *Reasons of State: Oil Politics and the Capacities of American Government*, Ithaca, Cornell University Press, 1988.

³ Stephen White, *After Gorbachev*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, s. 143-331.

⁴ Ibid, s.143-331.

⁵ Svante E. Cornell "The Devaluation of the Concept of Autonomy: National Minorities in the Former Soviet Union", *Central Asian Survey*, Cilt 18, No 2, 1999, s. 85-196.

tanımına göre yeniden düzenlenmiştir. Böylelikle topluluğu oluşturan cumhuriyetler ülke olarak değil, siyasi ve idari yapılanmayı temsil eden birimler olarak düşünülmüştür.⁶ Bu formülle ulaşılmak istenen şey cumhuriyetleri birbirinden ayıran farklılıkların belirli ölçülerde korunduğu, buna karşın Sovyetler Birliği'nin bütünlüğünün sağlandığı yapının oluşturulmasıdır.⁷

1924'teki ölümüne kadar bu denge Lenin tarafından önemli ölçülerde korunmuştur. Buna karşın Lenin'den görevi devralan Stalin zamanında özellikle İslam kimliğini barındıran Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerine karşı temel bir politika değişikliği güdülmüştür. Devlet gücünü istediği gibi kullanmaktan kaçınmayan Stalin, İslamî değer ve sembollere karşı bunların Sosyalist ideallerle örtüşmediğini ileri sürerek bütünsel bir savaş başlatmıştır.⁸ Stalin'le beraber Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetleri güçlü merkezi devlete karşı hiç bir yetkinliği olmayan yerel idari sistemlerle temsil edilmişlerdir. Bunda yerel temsilcilerin merkez Komünist Partisi'ne yakın kimselerden seçilmesinin büyük rolü olmuştur. Bu bölgedeki ayrılıkçı hareketlerden ürken Stalin, ekonomik anlamda bölgenin geri kalmasını adeta teşvik etmiş, böylelikle Orta Asya ve Kafkasya'yı Rusya'ya bağımlı kılmaya çalışmıştır.

Stalin'in devleti bireye karşı güçlendirme çabası çerçevesinde zoraki göçler, sürgünler ve yer değiştirmeler birbirini takip etmiştir.⁹ Bu sosyal mühendislik ekonomik dayatmalarla da kendisini göstermiş ve bireyler Kolhoz ve çalışma kamplarında ağır koşullar altında yüksek kotalarla çalışmak zorunda kalmışlardır.¹⁰ Kolhozlar yerel nüfusun üretim yapıp ekonominin bütününden faydalandığı alt birimler olmak yerine, devlet gücüyle zoraki çalışmanın yapıldığı alanlar haline gelmiştir.¹¹ Devlete karşı yükümlülüğün yerine getirilmesi olarak ifade edilen bu zorunluluk sonucunda 21,5 milyon Sovyet vatandaşı ağır çalışma şartları, sürgünler ve baskılar sonucunda hayatını kaybetmiştir. İkinci Dünya Savaşı Stalin'e baskıcı politikaları daha da yoğunlaştırmak için önemli bir fırsat sunmuş ve savaş bahanesiyle sosyal mühendislik limitleri zorlanarak, toplu göçlerle

⁶ Yuriy Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, Cilt 53, No 2, 1994, s. 414-452.

⁷ Ibid.

⁸ Elkhan Garibli, "What's in a name? Nationality for Starters", *Azerbaijan International*, Sonbahar 1999, Cilt 7, No 3.

⁹ Robert Conquest, "Victims of Stalinism: A Comment", *Europe-Asia Studies*, Cilt 49, No 7, Kasım 1997, s. 1317-1319.

¹⁰ Robert Conquest, "Forced Labour Statistics: Some Comments", *Soviet Studies*, Cilt 34, No 3, 1982, s. 438.

¹¹ Edwin Bacon, *The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives*, Londra, Macmillan, 1994, s. 36-38.

çalışma kampları hayatın parçası haline getirilmiştir. Sonuçta mali sıkıntılar yüzünden uygulanamayan NEP, zoraki çalışma ve zorunlu kotalarla ağır endüstrinin doğumunu sağlamıştır.

Stalin'in 1953'te ölmesiyle Komünist Partisi'nin yeni genel sekreteri olarak iktidarı devralan Kruşçev bazı çalışma kamplarını lağvederek önemli bir kısımdan da tutukluları serbest bırakmıştır. Destalinizasyon adı verilen bu dönemde devlet birey haklarını biraz genişletiyor görünse de, pratikte çok fazla değişen birşey olmamıştır. 1964-1982 arası iktidarı kullanan Brejnev devlete daha yumuşak bir kıyafet giydirse de, fazla bir değişime gitmemiştir. Tam aksine, Komünist Partisi'nin kemikleşmiş yapısı daha da kuvvetlenmiştir. 1982'de Brejnev'in ölümüyle 1983 ve 1984'te iktidar koltuğuna sırasıyla Andropov ve Çernenko oturmuş, Andropov Brejnev'in statükocu tutumuna nazaran daha radikal bir politika izlemiştir. Bunun sebebi eski bir KGB mensubu olması ve kemikleşmiş kadroların yolsuzluğu ve alkolizmi teşvik etmesine karşı çıkmasıdır. Buna karşın Andropov iktidarı uzun sürmemiş ve iktidarı emaneten alan Çernenko'da fazla bir etki yaratmadan 1985'de gücü Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasını beraberinde getirecek reformları uygulayacak Gorbaçev'e devretmiştir.¹²

Sovyet dönemi, devleti kontrol eden kadroların buldukları ortamdan faydalanarak devleti bireye karşı yüceltip kendi güçlerini pekiştirmeleri olarak tarif edilebilir.¹³ Bu yapı güçlü devlet aygıtının Komünist Partisi üyelerince kullanılması ve böylelikle toplumun genelinden farklı bir kesimin ortaya çıkmasına dayanıyordu. *Nomenklatura* adı verilen bu kesim kendi içinde zaman zaman rekabet etse de, üçüncü taraflara karşı sıkı bir dayanışma içerisindeydi. Bu yapı Merkez Komünist Partisi'nin cumhuriyetlerdeki kollarında da benzer özelliklerle devam ediyordu. Böylelikle Komünist Partisi'nde belli bir düzeye gelmiş bireyler ait oldukları cumhuriyetten uzaklaşıp, özgül çıkar birliği altında toplumla aralarındaki mesafeyi sadece güç olarak değil, yaşam biçimi olarak da açıyorlardı.

Etnik kimliklerden öte çıkar ilişkilerinin belirleyici olduğu bu yapının istisnası Rus kökenli Sovyet vatandaşları olmuştur. Nitekim, hem Merkez Komünist Partisi'ndeki hem de cumhuriyetlerdeki yerel partilerde tüm kritik pozisyonlar Ruslar tarafından tutulmuştur.¹⁴ Rusların Komünist Partisi'ndeki etkinliği bir yandan Rusya'nın diğer cumhuriyetlerle siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerinde Slav unsurları öne çıkarırken, diğer

¹² Harley D. Balzer (der.), *Five Years that Shook the World: Gorbachev's Unfinished Revolution*, Oxford, Westview Press, 1991, s. 91-105.

¹³ Conquest, "Victims of Stalinism", s. 1317-1319.

¹⁴ Atila Artam, *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri*, İstanbul, Yıldız Yayınları, 1993, s. 129.

yandan farklı etnik kökenlerden gelip devlet kademelerinde yükselmek isteyen kişilerin "Slavlaşmasını" doğurmuştur. Başka bir deyişle, iyi Rusça konuşmayan, Slav kültürünü bilmeyen ve bu ikisine bağlılığını göstermeyen kişilerin Komünist Partisi'nde yükselmesi mümkün değildi.¹⁵

Rusya'nın Komünist Partisi üzerinden kurduğu egemenlik zaten ekonomik olarak merkeze muhtaç olan çevre ülkeleri, bir de siyasi anlamda bağlı kılıyor; böylelikle çevrenin merkeze bağımlılığı derinleşiyordu. Anayasada aksi yazsa da çevre ülkeleri özelliklerini yitiriyor; siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda merkezin sözünden çıkamayan alt birimlere dönüşüyordu.¹⁶ Bu arada, Rus olmayan bireyler üst yönetim kadrosuna yaklaştıkça Slavlaşıyor ve tam anlamıyla Rus değerlerini kimliklerinin belirleyici unsuru olarak benimsiyorlardı.¹⁷ Doğal olarak nomenklaturayı oluşturan bu kadroların temel amacı sahip oldukları gücü dönüştürmek adına birbirlerine dayanmak ve bu ortamın kurallarına bağlı kalarak toplumdaki farklılaşmaktı.¹⁸

Nomenklatura'nın bu şekilde gelişimi anayasada tanımlanan devlet fikrinden uzaklaşılmasına neden olmuştur. Sovyet devletinin çöküşünün gerisinde yatan temel etmen *nomenklatura* ile başlayan bu yapıdır. Anayasaya göre devletin temel amaçları arasında emek ideolojisi başlığı altında çalışma hakkının tanındığı, tam istihdamın sağlandığı ve iş güvenliğinin olduğu genel çevrenin yaratılmasıyken, bunun emek verimliliği başlığı altında üretim artışı, ağır sanayinin kurulması ve verimli merkezi planlamayla bağdaştırılması gerekiyordu.¹⁹ Buna karşın *nomenklaturanın* ortaya çıkmasıyla devlet kendisine varlık nedeni olan iki kavramla çelişmeye başlamıştır: sosyal anlamda kalkınmayı ve gelişimi ifade eden *prosvetaniye* kavramıyla, endüstrileşme ve eşitsizliklerin giderilmesini amaçlayan *sblizhenie* kavramı. Sonuçta, merkezi planlama anayasada tanımlanan sosyalist idealler yerine kişilerin ve grupların çıkarlarına hizmet etmeye başlamış, bu durum etkin merkezi planlamaya son verdiği gibi, tam istihdam, sosyal güvenlik gibi amaçları da gizli işsizlik ve verimsizleşmeyle çarpıtmıştır.²⁰

¹⁵ William J. Foltz, "Ethnicity, Status and Conflict", Wendell Bell ve Walter E. Freeman (der.), *Ethnicity and Nation-Building*, California, Sage Publications, 1974, s. 113.

¹⁶ Pal Kolsto, "Anticipating Demographic Superiority: Kazakh thinking on integration and nation building", *Europe-Asia Studies*, Cilt 50, No 1, Ocak 1998, s. 51-68.

¹⁷ Ernest Gellner, "Ethnicity and Anthropology in the Soviet Union", *Archives Europeennes de Sociologie*, Cilt 18, No 2, 1977, s. 201-220.

¹⁸ Bobo Lo, *Soviet Labour Ideology and the Collapse of the State*, New York, St Martin's Press, 2000.

¹⁹ Ibid, s.132-134.

²⁰ Ibid.

Nitekim dış etkiler baki kalmak kaydıyla, SSCB'nin çöküşünün temel sebebi devletin *nomenklatura* ve diğer çıkar grupları arasındaki mücadelede bir araç olmaktan öteye gidememesidir.²¹ Bu yapı Sovyet sonrası dönemde bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerin hepsinde büyük ölçüde devam etmiştir.²² Başka bir deyişle devlet topluma göre çok güçlüyken, kendi içerisinde SSCB'nin çözülüşüyle artan çıkar çatışmaları yüzünden zayıflamıştır. Devletin bu özelliği geçiş ekonomilerinin kendilerine has problemlerini de beraberinde getirmiştir. Nitekim, dünya ekonomisiyle bütünleşme adına hızla uygulanan yapısal reformlar bu yapıyı düzeltemedikleri gibi, sonuçları itibarıyla daha da kötüleştirmiştir. Örneğin, devletin atıllığına karşı yapılan geniş çapta özelleştirme uygulamaları *nomenklatura* üyelerinin gücüne zenginlik katan bir girişimden öteye gidememiştir. Hükümetteki bağlantıları sayesinde eski Komünist Partisi mensupları özelleştirmede düşük fiyatlarla hak satın alıp, büyük karlar elde etmişlerdir. Benzer şekilde, fiyatlarla döviz hareketlerinin serbest bırakılması *nomenklatura* üyelerinin spekülasyon ve gayri resmi ticaretle ekonomide söz sahibi olmalarını ve yeni çıkar gruplarının oluşumunu getirmiştir.

Başka bir deyişle Gorbaçev'le beraber reformları ve SSCB'nin çözülüşünü getiren husus, esas olarak, devletin bireye karşı olağanüstü güçlenirken, aynı ölçüde yozlaşmasıdır. Nitekim, 1980'li yıllara gelindiğinde bir yandan *nomenklatura*, öte yandan mafya tamamen devlet aygıtını kontrol ediyordu. Bu yapıda Gorbaçev için yapılabilecek tek şey, olan biteni tüm açıklığıyla kamuoyuna yansıtmak ve tabandan destek alarak *nomenklatura*-mafya ilişkisini yeniden yapılandırarak devleti arındırmaktı. Bu çerçevede, Gorbaçev'e göre *glasnost* katılımcılığı, emeğin moral yapısının kuvvetlendirilmesi, özgürlüklerin genişletilmesi ve açıklığın artırılmasıyla toplumu çözülmekten kurtarabilirdi. Glasnosta koşul olarak *perestroyka* ile de ekonominin yeniden yapılandırılması ve merkezi planlamanın küresel ekonomiyle mücadele edebilecek şekilde yeniden kurulması Sovyet toplumunu bir arada tutarken, yolsuzlukların azaltılıp verimliliğin artırılmasını sağlayabilirdi.

Bu politikalarıyla Gorbaçev Batı'nın desteğini almış olsa da çıkarları tehdit edilen *nomenklatura* ve mafya çizgisinden faydalanan grupların tepkisini hissedeceği açıktı. Nitekim bu tepkisellik cumhuriyetlerde kendisini merkezden bağımsızlaştırma isteği olarak yankı bulmuş ve

²¹ Steven L. Solnick, *Stealing the State: Control and Collapse in Soviet Institutions*, Cambridge, Harvard University Press, 1999, s. 3.

²² Gerald M. Easter, *Reconstructing the State: Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

1991'deki darbe sonrası Gorbachev yerini Yeltsin'e bırakmak zorunda kalmıştır.

Sovyet Sonrası Dönemde Devletin Kendini Dönüştürmesi

Rusya'dan Yeltsin, Ukrayna'dan Kravçuk, Beyaz Rusya'dan Şuşkeviç Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'te bir araya gelerek 8 Aralık 1991'de SSCB'nin varlığına son veren Bağımsız Devletler Topluluğu anlaşmasını imzaladılar.²³ Bu anlaşma Minsk toplantısını bir Slav kulübünün kurulu olarak algılayan Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerinde endişe yarattı. Tepki ve tedbir niteliğinde bir araya gelip benzer bir oluşumu gerçekleştirmek istekleri ortaya çıkınca, BDT bu ülkeleri de içerisine dahil etmek zorunda kaldı. Aksi takdirde, Hazar Havzası'nı çevreleyen ülkeler BDT'den uzaklaşıp bu bölgede yeni bir oluşuma neden olabilirlerdi. Böylelikle tüm taraflar 21 Aralık 1991'de Kazakistan'ın o zamanki başkenti Alma Ata'da bir araya gelerek BDT'nin diğer eski Sovyet cumhuriyetlerini de içine alacak şekilde genişletildiğini açıkladılar. Bu anlaşmaya göre üye devletler kendi çıkarlarını ortak ekonomik ilişkileri zedelemeyecek şekilde takip ederken, işbirliğini arttıracaklardı. Bu yapı Sovyet döneminden farklı olarak bağımsız devletler arasında ortak çıkarlara ve eşitliğe dayalı ve anlamını ekonomik işbirliğinden alan bir anlayışla tanımlanmıştı.

Uzun yıllar Rusya'nın denetiminde Sovyet ideolojisiyle yönetilen Azerbaycan Kazakistan ve Türkmenistan bu dönemden aldıkları devlet-toplum yapısıyla diğer geçiş ekonomilerine benzemektedirler. Başka bir deyişle, bu üç ülkede de *nomenklatura* üyeleri eski Komünist Partisi döneminde edindikleri siyasi ve ekonomik ayrıcalıkları koruyarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunun tek istisnası Elçibey döneminde Azerbaycan'da yaşanmış olsa da, bu durum çok uzun sürmemiştir. Nitekim Azerbaycan'da Elçibey'in tasfiyesinden sonra tıpkı Kazakistan ve Türkmenistan'daki gibi eski komünistler devleti kontrol etmişlerdir. Sovyet döneminden gelen diğer bir ortak özellik de toplumun devleti algılayış biçimidir. Üç ülkede de devletin sosyal alanın her veçhesinde var olması, son derece kabullenilen hatta arzulanan bir durum olarak belirmiştir.

Ortak bir geçmişin mirası olan bu benzer yapı Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın doğal zenginlikleri yüzünden diğer geçiş ekonomilerinde rastlanmayan oluşumları da beraberinde taşımıştır. Nitekim, güçlü bir devlet yapısıyla toplum bilincini yenilemeyen halk arasında petrol ve gaz gelirlerinin etkisiyle farklı bir ilişki gelişecektir. Azerbaycan, Kazakistan ve

²³ *The New York Times*, 9 Aralık 1991, s. A4. Rusça *Sodruzhestvo* "topluluk" kelimesi ile tanımlanmakla beraber, İngilizce *Commonwealth* yani "ortak refah" sözcüğü Rusça'da verilen anlamı daha iyi karşılamaktadır.

Türkmenistan'daki siyasi kadrolar buldukları mevkilerin yardımıyla Sovyet döneminde nüfuzlarını arttırabildilerse de, mensubu buldukları cumhuriyetlerden başlayan petrol ve gaz akışını kontrol edemiyorlardı çünkü siyasi ve idari yapıları Komünist Partisi üzerinden denetleyip şekil veren merkezi yönetim, doğal kaynakların işletilmesi görevini de kendi güdümündeki bakanlığa vermişti. Bakanlık birimleri doğal kaynakların araştırılması, çıkartılması, işletilmesi ve dolaşıma sokulması aşamalarının hepsinden sorumluydu.²⁴ SSCB'nin dağılmasıyla bu bakanlıktan *Gazprom* ve *Lukoil* gibi dev firmalar türemiş ve Rusya Federasyonu'nun en önemli sanayi kuruluşları içerisinde yer almıştır. Buna karşın, bağımsızlıklarını yeni kazanan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan, merkezin güdümünden kurtulup kendi devlet firmalarını oluşturmuşlardır. Başka bir deyişle, Sovyet döneminde siyasi ayrıcalıklarla güç edinmiş olan kadrolar, Sovyet sonrası dönemde devleti kontrol edebildikleri sürece petrol ve gaz gelirlerini yönlendirmek imkânını da bulmuşlardır.²⁵ Bu durum Azerbaycan'da iktidarın komünist geçmişi olmayan Elçibey'den Aliyev'e geçmesiyle doğrulanırken, Kazakistan'da Nazarbayev, Türkmenistan'da ise Niyazov liderliğinde somutlaşmıştır. Başka bir deyişle Aliyev, Nazarbayev ve Niyazov devraldıkları güçlü devlet geleneğine ve *nomenklatura* dayanışmasına petrol ile gazın getirdiği imkânları ekleyerek varlıklarını devlet üzerinden kuvvetlendirmişlerdir.

Özetle ifade etmek gerekirse, Sovyet döneminin güdümlü ekonomisinden pazar ekonomisine geçiş sürecinde devletin petrol ve gaz'la ilgili konulara nasıl bir konumlanma ile cevap verdiği, gerek devletin Sovyet sonrası kazandığı özellikleri gerekse toplumun dönüşümünü belirlemesi açısından önemlidir. Bu süreçte devletin petrol ve gaz ticareti vasıtasıyla dünya piyasalarına ulaşmak için çokuluslu firmalarla işbirliği yapma zorunluluğu, Rusya'nın Sovyet dönemindeki ayrıcalıklarını koruma adına yaptığı girişimler, IMF, Dünya Bankası ve diğer kurumlar ile etkileşiminden gelen neoliberal baskılar ve toplumun ihtiyaçları Sovyet sonrası dönüşümün temel niteliklerini belirlemiştir.

Sovyet döneminden devralınan güçlü devlet geleneğiyle petrol ve gazın devlet tekeline olması bir araya geldiğinde rejimin sürekliliğini sağlayan ve toplum dinamiklerini petrol ekonomisine göre rantçı bir anlayışla yeniden tanımlayan bir gidişat belirlemektedir.²⁶ Azerbaycan'ın 36 milyar varilden

²⁴ Valery Kryukov, "Russian oil companies", *Oil and Gas Law and Taxation Review*, Cilt 13, Ağustos 1995, s. 393.

²⁵ Turan Aydın, "Russia's Petroleum and Natural Gas Policy", *Eurasian Studies*, Cilt 1, No 4, Kış 1995, s. 54-59.

²⁶ "Les réserves d'hydrocarbures de la CEI sont fortement révisées à la hausse", *Pétrostrategies*, 19 Eylül 1994, s. 4.

fazla petrole, 46 trilyon cf.²⁷ civarında doğal gazı, Kazakistan'ın 100 milyar varilden fazla petrole, 141 trilyon cf. civarında doğal gazı ve son olarak Türkmenistan'ın 82 milyar varil petrole, 314 trilyon cf.'i bulabilecek doğal gazı sahip olduğu düşünülürse, devletin doğal kaynaklar üzerinden oluşturmakta olduğu toplumsal yapılanmanın boyutları daha iyi anlaşılabilir.²⁸

Devlet'in Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da diğer geçiş ekonomilerden farklı bir rotaya girmesinde en önemli etken petrol ve gazın varlığıdır. Dış politika seçeneklerinde petrol ve gazın etkisi bu üç ülkenin Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltma endişesiyle pekişmiştir. Buna karşın iç politikanın oluşumunda temel belirleyici devleti kontrol eden kadroların varlıklarını sürdürmede petrol ve gazdan elde edilen gelirin kullanılması olmuştur. Bu iki unsur demokratikleşme ve liberal ekonomiye geçiş sürecinde ilginç bir etkileşim yaratmıştır. Rusya'ya olan bağımlılığın azalması ancak çokuluslu firmalarla yapılacak ortaklıklarla mümkündür. Bu da önemli ölçüde ekonomik liberalleşmeyi gerektiriyordu. Buna karşın, iç politikada petrol ve gazın devlet tarafından kontrol edilmesi Sovyet döneminden sonra varlıklarını sürdürebilen kadroların dönüşümü için önemliydi. Bu aşamada Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan bölge dışı aktörlerle girdikleri işbirliklerine koşut olarak birbirinden farklılaşmıştır.²⁹ Azerbaycan ne pahasına olursa olsun Rusya'nın etkisini azaltmak adına çokuluslu firmalarla ortaklıklara girmiştir. Ekonomik reformları IMF ile birlikte uygulayan Kazakistan ise temel Rus çıkarlarını gözeterek özellikle taşıma aşamasında Rus sistemini kullanmıştır. Buna karşın Türkmenistan konumu nedeniyle Rusya üzerinden ticaret yapmaya devam etmek zoruna kalmıştır. İlginç olan husus devletin otokratik tutumuyla dünya piyasalarına doğrudan ulaşma arasında beliren orantıdır. Başka bir deyişle Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan'a göre daha otoriter bir devlete sahip olmuştur.

Bu ülkelerde devletin toplumla ilişkisi piyasa ekonomilerinden ve diğer geçiş ekonomilerinden farklıdır. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da devlet sosyalist mirasın üzerine doğal kaynak ekonomisinin bir uzantısı olarak ortaya çıkan rantçı-devlet kimliğini de yerleştirmeye başlamıştır. Başka bir deyişle, Sovyet döneminde *nomenklaturanın* oluşumuyla toplumdaki bağımsızlaşan devlet, Sovyet sonrası dönemde elde edilen "kolay" enerji gelirleri sayesinde bu sürece

²⁷ 7.3 varil bir ton petrole, 1 cf ise 0.02832 metre küpe eşittir.

²⁸ Mert Bilgin, "The Emerging Caspian Energy Regime and Turkey's New Role", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No XXXIV, 2003, s. 2.

²⁹ "Caspian Pipeline Decision Favors Oil Route in Russia", *The Washington Post*, 8 Ekim 1995.

ivme kazandırmıştır. Kısaca, Hazar'a kıyıdaş Türkî devletler varlıklarını sürdürebilmek için vatandaşlarının vergi gelirlerine muhtaç değildirler. Tam aksine devlet olarak yerine getirmekle sorumlu oldukları fiilleri petrol ve gaz'dan elde ettikleri gelirlerle gerçekleştirmekte, böylelikle toplumdan uzaklaşırken dışarıya bağımlı hale gelmektedirler.

Pazar ekonomilerinde ve geçiş döneminin başındaki eski Sovyet Cumhuriyetleri'ndeki vergileme araçları aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo: Pazar Ekonomileri ve Eski Sovyet Cumhuriyetleri'nde Doğal Kaynak Vergileme Araçları

	Pazar Ekonomisi Vergileme Araçları	Pazar Ekonomisi diğer Vergileme Araçları	Eski Sovyet Cumhuriyetleri'ndeki Erken Dönem Vergileme Araçları
Doğal Kaynak rantı	Üretime Dayalı: -telif ücreti -kuyu çıkışı ücreti Kara Dayalı: Katma ilaveli kar vergisi	Üretim Paylaşma Anlaşmaları	İhracat Gümrük Vergisi Üretime Dayalı: -telif ücreti -kuyu çıkışı ücreti Rusya'da doğal gaz için şehre girişte kapı ücreti
Tekel rantı	Toptancı Satış Vergisi İlave Kar vergisi	İmtiyaz Ücreti	
Ulaştırma ve Taşıma	Ulaştırma / Taşıma Vergisi / Ücreti	Borç Enjeksiyonu	Boru Hattı Kullanım Ücreti
Petrol Ürünleri Tüketimi	Benzin Vergisi Dizel Vergisi Yol Kullanım Ücreti Çevre Vergisi		Benzin'e Uygulanan Küçük Vergi Oranı Yol'a Uygulanan Düşük Ücretleme
İlave Karlar Özelleştirme ve Ürün Fiyatlarındaki Dalgalanmalardan Kaynaklanan Beklenmedik Karlar	Özelleştirme ve Fiyat Dalgalanmalarında Oluşan İlave Karlara Uygulanan Gelir Vergisi		

Kaynak: Dale Gray, "Energy Tax Reform in Russia and Other Former Soviet Union Countries", Finance and Development, Cilt 35, No 3, Eylül 1998, s. 9.

Bu tabloda belirtilmesi gereken husus doğal kaynak rantı başlığıyla incelenen vergilemenin üretim aşamasında yer alan firma ve kurumları ilgilendirdiği, ulaştırma taşıma'nın hem üretici firma ve kurumlara, hem de üretici ülkeye mükellefiyet getirmesi; ilave kârların üretim safhasında yer alan bütün birimleri ilgilendirirken, tüketim vergilerinin üretimden bağımsız olarak toplumu nitelemesidir. Pazar ekonomilerinde üretim

aşamasındaki vergilerin yanı sıra tüketime uygulanan vergiler gelirlerin önemli bir kısmını oluşturur. Sovyet ekonomilerinde tüketim vergileri görece düşüktür. Buna karşın üretimden ve üretimin dağıtımından elde edilen gelirler tamamıyla devlete aittir. Bu yapıda Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan çok ilginç bir yer tutmaktadır. Bu üç ülke de üretim aşamasına önemli vergi ve ödeme zorunlulukları getirirken, tüketim vergileri konusunda oldukça anlayışlıdırlar. Her üç ülkede de petrol ve gaz sektörlerindeki doğrudan yatırımlar ile imtiyaz haklarının satışı önemli gelir kaynakları olmuştur. Buna bir de üretim paylaşma anlaşmaları çerçevesinde elde edilen petrol ve gaz satışı eklenince devlet önemli miktarda nakit akışını kontrol etmeye başlamıştır. Farklı düzeylerde de olsa Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan devletleri bu gelirleri popülist politikalar çerçevesinde halka yansıtarak varlıklarını kuvvetlendirmişlerdir. Nitekim enerji kullanımı vergisiz, hatta Türkmenistan'da büyük ölçüde ücretsizdir. Bunun yanı sıra kullanılan enerjinin bedeli tahsil edilmemekte, borç ve açıklar geç karşılanmakta, hatta kaçak kullanımlara ve borç ötelemelerine anlayış gösterilmektedir.

Devletin petrol ve gaz gelirlerini ülke dışından elde ederek toplum üzerindeki vergi ve sorumluluk yükünü azaltması siyasi anlamda kadroların varlıklarını sürdürmesine yardımcı olurken, ranta dayalı toplumların doğumuna neden olan sorunlar silsilesini de beraberinde getirmektedir.³⁰ Vergiye ihtiyaç duymayan devlet dışardan elde ettiği geliri vergi bağışıklıkları, ücretsiz enerji kullanımı gibi yöntemlerle popülist politikalara çevirirken, ülkelerin enerji sektörü dışında üretim yapmasını da gereksizleştirmektedir. Bu da yakın bir gelecekte petrol ve gaz gelirlerini katlayacak olan Hazar'a kıyıdaş Türkî devletlerin ranta dayalı ekonomilere sahip olabileceklerine işaret etmektedir. Artan petrol gelirlerinin yerli paraların değerlendirmesini de beraberinde getireceği düşünüldüğünde, enerji dışı sektörlerin yakın bir gelecekte iyice küçüleceği sonucuna varılabilir. Böylelikle Sovyet döneminden gelen güçlü devlet geleneğini günümüze taşıyan kadrolar, rant ekonomisi yaratarak devleti toplum nezdinde daha da bağımsız kılarken, güçlü yerli para, düşük ihracat, yüksek ithalat, enerji sektörüne bağımlılık ve enerji dışı sektörlerin erozyona uğraması diye özetlenebilecek ve Hollanda Hastalığı (*Dutch Disease*) diye tabir edilen toplumsal soruna da davetiye çıkarmaktadırlar.

Nomenklaturanın Sovyet sonrası uzantısı olarak devleti kontrol eden kadrolar, Sovyet döneminden aldıkları güçlü devlet anlayışını petrol ve gaz sayesinde özellikle toplumlarına karşı pekiştirerek devam ettirmişlerdir. Bu yapı Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı diğer geçiş ekonomilerin-

³⁰ Anthonv Hyman, "Kuwait by the Caspian", *Middle East*, No 238, Ekim 1992, s. 32.

den ayırmıştır. Bu arada çokuluslu firmalarla işbirliği yapma zorunluluğu, Rusya'nın Sovyet dönemindeki ayrıcalıklarını koruma adına yaptığı girişimler, IMF, Dünya Bankası ve diğer kurumlar ile etkileşimden gelen neoliberal baskılar ve toplumun ihtiyaçlarına karşı bulduğu çözümler etrafında şekillenen farklı yollar bu üç ülkenin rekabetçi hızlı uyum, savunmacı piyasa odaklanması ve yeni-merkantilist uyum şeklinde beliren politika seçenekleri etrafında birbirinden ayrışmasını doğurmuştur.

Devlet'in Dış Baskılara Cevap Verirken Toplumdan Bağımsızlaşması

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da devletin Sovyet sonrası dönemde siyasi ve ekonomik sorumlulukları üstlenen alternatifsiz tek birim olması görev ve sorumluluklarını pekiştirmiştir. Bu durum Sovyet döneminde önemli yönetim kademelerinde bulunan kadrolara buldukları konumları güçlendirerek sürdürme imkânı vermiştir. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan örneklerinde Sovyet Komünist Partisi eski üyelerinin yeni yönetici kadroları oluşturdukları görülmektedir. Azerbaycan'da Aliyev, Kazakistan'da Nazarbayev ve Türkmenistan'da Türkmenbaşı (Niyazov) Komünist Partisi'nde önemli görevler üstlenmek suretiyle siyasi güce erişmişler, Sovyet sonrası dönemde de bu güçlerini pekiştirmek imkânı bulmuşlardır. Her üç ülkede de yönetimler eski Komünist Partisi üyeleri arasından birbiriyle etkileşim içerisinde olanların sivrilmesiyle oluşturulmuştur. Bu genel sonucun tek istisnası Azerbaycan'da komünist olmayan tek yönetici diye adlandırılan Elçibey'in 1991-1993 arasındaki iktidarı olmuştur. Fakat Elçibey, iktidarını düzenlenen bir darbe sonucunda komünist geçmişe sahip ve *nomenklatura* bağlantıları bulunan Aliyev'e bırakmak durumunda kalmıştır.³¹ Bu değişim, komünist geçmişe sahip olmanın bu ülkelerde iktidarı sürdürmede önemli avantajlar sağladığının bir göstergesi olmuştur. Kazakistan'da Nazarbayev iktidarının ilk gününden bu yana komünist geçmişini başarıyla kullanmıştır.³² Türkmenistan'da da benzer bir oluşum meydana gelmiş ve Türkmenbaşı iktidarını kendisine yakın bulduğu kişilerle kadrolaşarak güçlendirmiştir. Fakat Türkmenistan barındırdığı aşiretlerle diğer ülkelerden farklılaşmıştır. Bu sapmanın sebebi bu ülkedeki aşiret yapısının Sovyet döneminde Komünist Partisi içerisine eklenmesidir.³³

³¹ Jayhun Molla-Zade, *Azerbaijan and the Caspian Basin: Pipelines and Geopolitics*, Cambridge, MA, Strengthening Democratic Institutions Project, 1996.

³² Ibid.

³³ Günay Göksu Özdoğan, "Sovyetler Birliği'nden Bağımsız Cumhuriyetler'e: Uluslaşmanın Dinamikleri", Büşra Ersanlı Behar (der.), *Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 69.

Sovyet döneminde yönetim kademeleri Türkmenistan'ın doğal gaz rezervlerini diğer cumhuriyetlere transfer etmeye ağırlık vermişler, bunu yaparken de aşiretler üzerine kurulu mevcut durumu bozmamaya özen göstermişlerdi. Sonuçta Sovyet öncesinde etkin olan aşiretler geleneksel varlıklarını tarım sektöründe sürdürürken, enerji bakanlığı üzerinden Sovyet Rusya'nın denetimine giren gaz sektöründe hiç yer alamamışlardı. Sovyetlerin bu kaygısı sonucunda dönemin en güçlü aşireti olan *Teke*, Komünist Parti'ye Türkmenistan bölgesinden yönetici sağlayan bir odak olarak belirmiş, bu durum *Teke* aşiretinin siyasi gücünü pekiştiren bir unsur olmuş ve Sovyet sonrası dönemde de devam etmiştir. Başka bir deyişle, Sovyet sonrası Türkmenistan'da iktidar Türkmenbaşı'nın da bizzat doğruladığı, *Teke* aşiretine dayalı bir *nomenklatura* anlayışıyla pekiştirilmiştir.

Bu yapıda eski Komünist Partisi üyeleri arasından Sovyet sonrası dönemde sivrilmiş kesimlerin iktidarda kaldıkları aşikârdır. Bu noktada iktidarın bağımsızlık sonrasında güçlenerek varlığını sürdürmesi, devletin petrol ve gaz konularındaki tutumuyla belirlenmiştir. Diğer bir ifadeyle komünist bir alt yapı iktidarı Sovyet sonrasında sürdürmeyi sağlayan önemli bir unsur olarak gözükmüş, bu iktidarı pekiştirerek devamlılık sağlamanın yolu da devletin petrol ve gazla ilişkilendirilen baskılara karşı verdiği cevapların başarısıyla belirlenmiştir. Nitekim, petrol ve gazdan kaynaklanan hususların önemi her üç ülke içinde hayati önem taşıyan boyutlarda olmuştur.

Baskıların kaynağında çokuluslu petrol firmaları, IMF ve benzeri örgütler, Rusya, İran, Türkiye gibi bölgesel güç adayları ile iç politika gereksinimleri yer almıştır. Doğal olarak devlet aygıtını kontrol eden kadrolar varlıklarını sürdürme ve güçlendirme adına bu dört odaktan kaynaklanan baskı ve taleplere farklı düzeylerde cevap vermeyi tercih etmişler ve benzer noktalarda başladıkları Sovyet sonrası tarihlerinde her geçen gün birbirlerinden farklılaşmaya başlamışlardır. Bu dört odağın devlete karşı oluşturdukları baskılar Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan için paralel noktalarda yoğunlaşmıştır. Çokuluslu petrol firmaları üretim, paylaşım ve taşıma anlaşmalarını bir an önce hayata geçirmek isterken; sermaye, işgücü, yatırım ve mal transferlerini kolaylaştıracak ve hukuksal garantiler sağlayacak bir çevrenin oluşmasını talep etmişlerdir. Bu yaklaşımla uyumlu bir şekilde IMF'nin başını çektiği örgütler, neoliberal baskılarla milli ekonomileri uluslararası sermayeye açacak makro ekonomik ve hukuksal düzenlemelerin yapılmasını teşvik etmişler ve özelleştirmeyi vurgulamışlardır. Sonuç olarak Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan yoksun oldukları teknolojiden yararlanıp, doğal kaynaklarını ticarileştirebilmek adına çokuluslu firmalarla anlaşma yapmak, bunun için de IMF'nin sunduğu uyum reçetelerini uygulamakla, eski Sovyet cumhuriyetleriyle yaptıkları karsız ve mübadele esaslı ticareti

uluslararası arenada yalnızlaşarak sürdürmek arasında seçim yapmak durumunda kalmışlardır. Bu seçimleri esnasında Rusya eski ayrıcalıklarını özellikle petrol ve gaz taşımacılığında söz sahibi olarak sürdürmek için siyasi ve askeri gücünü kullanmaktan kaçınmamıştır. Bu arada İran sahip olduğu konum ve görece gelişmiş petrol endüstrisi ile karlı bir ortaklık imkânı sunmuş, buna karşın Türkiye taşımada söz sahibi olabilmek için kültürel ve kimliksel yakınlıkları vurgulamıştır. Sonuçta Rusya, İran ve Türkiye arasındaki rekabet farklı düzeylerde baskılara neden olmuştur. Bu arada Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan dış baskılara cevap verirken ülkelerinde kamuoyu taleplerini ve iç politika gerekliliklerini belirli bir ekonomik iyileşme sürecini takip ederek yakalamak zorunluluğunu hissetmişlerdir.

Sonuçta bu üç ülkenin dönüşüm süreci sadece IMF'nin belirlediği kriterlerdeki başarı oranlarına göre değil, bu dört baskı odağı arasında komünist geçmişi sürdüren devlet aygıtının petrol ve gazla ilişkilenen baskılara karşı takındığı tutum ve verdiği cevaplarla belirlenmiştir. Bu çerçevede devletin üç ana politika seçimi belirlemiştir. Birinci olarak, dış aktörlerin temel çıkarlarını göz ardı ederek milli çıkarlara verilen aşırı öncelik, rejim değişikliği ya da tecritle sonuçlanmıştır. İkinci olarak, komünist geçmişe sahip olmanın yanısıra temel Rus çıkarlarının gözetilmesi yönetim kadrolarının varlıklarını sürdürmelerinde temel bir koşul olarak belirlemiştir. Üçüncü olarak çokuluslu firmalar ile Rusya'nın çıkarları arasında sağlanan bir dengeyle belirli oranda liberalleşmeye giden yapıda, yönetim kadroları varlıklarını serbest piyasa ekonomisine belirli oranlarda geçişi sağlayarak sürdürme imkânı bulmuşlardır. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da devlet politikaları bu üç kriter baz alınarak incelendiğinde benzerlik ve farklılıklar hemen ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan devleti bağımsızlığını elde ettiği ilk andan itibaren petrolle ilişkilendirilebilecek politik ve ekonomik baskılara maruz kalmıştır.³⁴ Rusya, İran ve Türkiye arasında cereyan eden Azeri petrolünün taşınmasını kontrol etme rekabeti üç veçheli bir politik baskı oluşturmuştur. Öncelikle, birbirleriyle çelişen taşıma projeleri öne süren Rusya ve Türkiye gibi dış aktörlerin girişim ve talepleriyle, Azerbaycan'ın Ermenistan'la olan problemleri ve Çeçenistan'daki iç savaş bir araya gelmiş ve oldukça karmaşık bir durum ortaya çıkarmıştır. Kafkasya'daki istikrarın Bakü-Ceyhan hattının Rusya'nın dışarıda bırakılmak suretiyle hayata geçirilmesini kolaylaştıracağı açıktır. Azerbaycan'daki dengesizliklerin Azeri petrolünü bir an evvel dünya pazarlarına ulaştırmayı hedefleyen BP gibi firmaları Novorosisk seçeneğine yönlendirmektedir. İkinci olarak, Azeri

³⁴ Vildan Serin, "The Economic Transformation of the New Turkish States of the Former USSR - Benefits and Obstacles", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 1994, s. 16-24.

devletin kemikleşme sürecinde Rusya'nın *nomenklatura* üyesi olmayan tek lider olan Elçibey'in devrilmesini sağlayan devlet darbesini kullanması ve bu sürecin sonunda Aliyev'in iktidara gelmesi yer almaktadır. Söz konusu darbe Rusya'nın yanı sıra BP gibi Azerbaycan'da faaliyet gösteren ulusötesi firmaların projelerini hayata geçirmesine de dolaylı bir destek vermiştir. Üçüncü olarak, Rusya, İran ve Türkiye arasındaki rekabetin bir uzantısı olarak bu ülkelerin Azerbaycan'ı etkilemek amacıyla dil, kültür, tarih ve din kavramlarını kullanmaları sayılabilir. Rusya tarihsel bağlarını ortak payda olan Sovyet sonrası ülke özelliklerini kullanarak dile getirmiştir. İran'ın sunduğu İslamcı model ise Türkiye'nin laik anlayışıyla çatışmıştır. Gücünü petrol üretimi ve ticaretiyle daha da pekiştiren Azeri devleti Türkiye'nin sunduğu laik modele Türkî unsurların etkisinden çok, statükoyu korumak amacıyla yakınlaşmıştır. Başka bir ifadeyle, hidrokarbon rezervlerini kullanarak gücünü arttırmaya başlayan Azeri devleti, laikliği rejimin sürekliliğini garantileyen bir unsur olarak görmektedir.

Azerbaycan komünist geçmişi olmayan Elçibey yönetimi altında tamamen birinci politika seçeneğini uygulamış ve milli gereksinimleri gözeterek Rusya'nın temel çıkarlarını göz ardı ettiği gibi, üretim paylaşma anlaşmalarında çokuluslu firmaların baskılarına boyun eğmemeye çalışarak, ülkenin kaynaklarını öncelikle Azerbaycan lehine kullanmaya çalışmıştır. Rusya'nın ve çokuluslu firmaların tasvip etmediği bu rejim varlığını sürdürememiş ve yerini komünist bir geçmişe sahip Aliyev'e bırakmıştır. Laiklik her iki döneme de damgasını vuran temel bir devlet politikası olmuştur. Ancak devletin bu seçimi bölgesel güç adayı olan Türkiye'nin bir model olarak kabul görmesinden çok, Sovyet geleneğinin bir sonucu ve laik olmayan bir rejimin karşılaşılabileceği İran ve Afganistan kaynaklı tehditlere bir önlem olarak belirlemiştir. Elçibey'den farklı olarak Komünist Partisi döneminde deneyim kazanmış tecrübeli bir lider olan Aliyev güç odakları arasında denge sağlayarak milli kazanımları maksimize etmeye yönelik üçüncü politika seçimini uygulamıştır. Bu çerçevede başta BP olmak üzere bir yandan çokuluslu firmalarla üretim paylaşma anlaşmaları imzalamış, öte yandan Rus çıkarlarını erken Azeri petrolünü Süpsa üzerinden taşımak kaydıyla belirli ölçülerde gözetmiş ve Bakü-Ceyhan projesinin hayata geçirilmesini daha geniş bir zaman dilimine bırakmıştır.

Bu yaklaşımla uyumlu olarak fiyat liberalizasyonu, makro ekonomik uyum ve özelleştirme alanlarında IMF ile giderek daha yakın bir çalışma içerisine girmiş ve hatta enerji sektöründe geniş bir özelleştirme programı hazırlayarak bunun uygulanacağını sinyallerini vermiştir. Aynı zaman diliminde hükümet IMF ve Dünya Bankası'nın neoliberal bir anlayışla devleti küçültme yolundaki baskılarıyla da bunalmıştır. Hükümet bu baskılara enerji firmalarını da kapsayan geniş bir özelleştirme programını uygulamaya sokarak ve yapısal reformları desteklemek amacıyla petrol

gelirlerinden elde edilen kazançların bir kısmının toplandığı Ulusal Petrol Fonu'nu kurarak karşılık vermiştir. Tüm bu politikalar devletin ulusal çıkarlarla dış baskıları dengelemeye çalışarak rekabet edebilirliği hızlandırılmış bir uyumlaştırma sağlamaya yönelik anlayışını yansıtmaktadır.

Hidrokarbonlarla ilgili konular Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından devlet için önemli faktörler haline geldi. Kazak vakası diğerlerinden devletin dış aktörlerin çıkarlarını dengelemede gösterdiği başarıyla farklılaşmıştır.³⁵ Kazak devleti bir taraftan Rusya'nın çıkarlarıyla çokuluslu şirketlerin taleplerini dengelerken, diğer taraftan uluslararası örgütlerden gelen neoliberal baskılar ve milli gerekliliklerle de baş etmeye çalışmıştır. Başka bir deyişle, devlet Rus çıkarları ve çokuluslu şirketlerin talepleri arasında denge kurmaya çalışmış, bu arada geniş çapta uyguladığı ekonomik liberalizasyon programı siyasi alanda otokratik olmayla dengelenmiştir. Bu yöntemle üçüncü politika seçeneğinin başarıyla uygulandığı bir örnek olarak belirlemiştir. Bu seçim devlet için bir nevi zorunluluktan, çünkü ChevronTexaco, Tengiz ve Karaçaganak gibi hayati önem taşıyan projelerde söz sahibiydi. Rusya ise Kazakistan'ı Novorosisk'e bağlayan boru hatlarını kontrol etmekteydi. Chevron ve Rusya arasındaki yakınlaşma bir yandan ortak taşıma projelerini hayata sokarken, diğer yandan bu iki aktörün Kazak devleti karşısında daha güçlü pozisyon almalarına neden olmuştur. Bu bağlamda belli siyasi ve ekonomik reformları çokuluslu şirketlerin taleplerini, neoliberal baskıları ve Rusya'nın çıkarlarını gözeterek tamamlama gereği, devlet için zorunluluk haline gelmiştir.

Chevron, Rusya ve devlet arasındaki işbirliğinin uyumlu olmasının sebepleri incelendiğinde şu sonuçlar belirmektedir. Eski Komünist Partisi'nin önde gelen liderlerinden olan Nazarbayev konumu gereği Chevron ile Rusya arasında 1980'li yıllarda başlayan görüşmelerin Sovyet sonrası dönemde doğurabileceği sonuçları doğru tespit edebilmiştir. Rusya'nın tüm güç adayları arasındaki konumu özellikle Kazakistan için daha yoğundu, çünkü bu ülkedeki nüfusun yüzde 45'ini oluşturan Slav nüfusunun yanı sıra, endüstrinin tüm akışı Slav kökenli nüfusun etkin olduğu Rusya sınırındaki kuzey Kazakistan'a yönelikti. Rusya'nın temel çıkarlarının göz ardı edilmesi bu bölgede huzursuzlukların başlamasına ve ciddi kayıpların oluşmasına neden olabilirdi. Bu yapıda devlet kendisine laik bir model belirleyerek, öncelikle Slav nüfus üzerinde baskı olarak algılanabilecek politikalarından kaçınmaya özen göstermiş ve bu nüfusun temel haklarını gözetmeye çalışmıştır. Fakat Kazakistan iç yapısının

³⁵ Dosım Satpayev, "Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi: On Yıllık Deneyim", *Avrasya Dosyası*, Cilt 7, No 4, Kış 2001-2002, s. 114-116.

Rusya'yla olan organik bağı nedeniyle bu düzenlemenin yanı sıra, temel Rus çıkarlarının gözetilmesine de dikkat etmiştir. Bu çerçevede, başta Tengiz olmak üzere Kazak petrolleriyle en yakından ilgilenen firma olan Chevron'la yapılacak üretim-paylaşma anlaşmaları Kazakistan'ın doğal kaynaklarının bir an evvel ticarileşmesini sağlamış, Rusya ile de taşıma aşamasında uyumlu bir işbirliğine gidilmiştir. Bu yapıda gerek çokuluslu firmaların aradığı ekonomik ortamı yaratmak, gerekse Rusya'ya bağımlılığı dengeleyebilmek adına IMF ile uyumlu bir çalışma yapılmış ve ekonomik liberalizasyonu bu bölgede en geniş anlamda gerçekleştiren ülke Kazakistan olmuştur. Nitekim, küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi neredeyse tamamlanmış, başta enerji sektörü olmak üzere büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinde ise önemli adımlar atılmıştır.

Devlet'in yoğun bir ekonomik liberalizasyonu gerçekleştirirken dış politikada güçsüzleşmesine yönetim kadroları varlıklarını sürdürebilmek için iç siyasi anlamda otokratikleşerek cevap vermişlerdir. Slav kökenli nüfusun hoşnutsuzluğunu uyandırmamak adına yapılan reformlar dışında tüm muhalefet baskılarıyla karşılaşmış, medya kontrol altında işleyebilmiştir. Demokratik süreçte farklı kesimler kendilerini temsil etme imkânını ancak iktidarla uyumlaştıkları ölçüde bulabilmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, petrol ve gazla ilişkilenen baskılarla dış politikada çokuluslu firmalarla, Rusya ve IMF gibi örgütlerle uyumlu çalışan devlet, iç politikadaki gücünü kaybetmemek için otokratik uygulamalara girmiştir. Sonuçta ekonomik anlamda liberal, siyasi olarak otokratik bir Kazak devleti belirmiştir. Tüm bu yaklaşımlar bir arada değerlendirildiğinde devletin geniş çapta bir piyasa uygulaması gerçekleştiriyor gibi görünmesine rağmen, korumacı piyasa anlayışıyla hareket ettiği sonucu doğmuştur.

Türkmenistan, devlet aygıtını kontrol eden kadroların sahip oldukları komünist geçmiş ve hidrokarbonlarla ilişkilenen konuların bu ülkenin yapısal gelişimini temelden etkilemesiyle Azerbaycan ve Kazakistan'a benzemekte, fakat bu ülkeye has özellikler uygulanan politika seçimlerinde büyük farklılıklara neden olmaktadır. Türkmenistan devletinin yapısı incelendiğinde komünist geçmişe sahip kadrolar içerisinde sivrilerek varlıklarını Sovyet sonrası döneme taşıyanlar dikkat çekmektedir. Ayrıca, Sovyet döneminde başlayan *Teke* aşiretinin Komünist Partisi içerisindeki ağırlığı, bu ülkenin yapısını belirleyen özgüllüklerden birisi olarak ortaya çıkmıştır. *Teke* mensubu olarak eski Komünist Partisi'nde önemli görevler üstlenen Türkmenbaşı, Sovyet sonrası dönemde bu geleneği bozmamış ve yönetim kadrolarını kendisine bağlı *Teke* mensubu eski Komünist Partisi üyelerinden seçmiştir. Ülkede Sovyet döneminde yerleşen ve aşiret yapısıyla kemikleşen siyasi iradenin şa'isiyetle özdeşleşmesi geleneği de sürdürülmüş ve Türkmenbaşı adeta devletin ve ülkenin ötesinde bir yere yerleşerek gücünü pekiştirmiştir. Bu yapıda Rusya, İran, Türkiye ve hatta çokuluslu

şirketler gaz akışını kontrol edebilmek amacıyla Türkmenistan'daki etnik ve dini eğilimleri kullanma fırsatını bulamamışlardır. Eski Komünist Parti idaresi ve aşiret yapısı arasındaki benzersiz birleşim, aşiretlerin geleneksel haklarının zarar görmemesi koşuluyla merkezi otoriteye yönelik bir itaati zaten yaratmış durumdadır. Bu yapıda doğabilecek tek problem başta *Salur* olmak üzere diğer aşiretlerin *Teke* aşiretinin etkisine karşı duyabilecekleri memnuniyetsizliktir. *Teke* aşiretinin mensubu ve Komünist Partinin eski bir üyesi olan Türkmenbaşı, Sovyet rejiminin gaz ve aşiretler konusundaki tutumunu sürdürmüştür. Devlet gaz ticaretini kontrol ederken, diğer aşiretlerin tarımdaki haklarını gözetmiştir. Bir yandan devlet enerji sektörünü özel girişime ve yabancı yatırıma alan bırakmayacak şekilde kontrol etmiş, diğer yandan özelleştirme gibi tarımsal reformları Türkmenbaşı'nın kişisel kültüründe somutlaşan *Teke* aşiretinin iktidarına karşı memnuniyetsizliğin doğmaması için geciktirmiştir. Sonuçta devlet laik ve otokratik bir hale gelirken, neoliberal baskılara karşı duyarsızlaşmıştır. Devletin politika seçenekleri incelendiğinde 1991-1997 arasında Rusya'nın temel çıkarları hariç, dış baskı odaklarını gözardı eden komünist geçmişe sahip bir yapı belirlemiştir. Başka bir deyişle, yukarıda belirtilen ikinci politika seçeneği uygulanmıştır. Neoliberal politikalara gücünü kaybetmemek adına prim vermeyen Türkmenbaşı, çokuluslu firmaların Türkmenistan'da yatırımlarını derinleştirmemesi ile Gazprom'un taşıma hatlarına olan bağımlılığı nedeniyle Rusya ile gaz ticaretini sürdürmekten başka bir yol bulamamıştır. Bu ülkenin uyguladığı düşük fiyat politikası nedeniyle Türkmenistan-Rusya ilişkileri 1997'den başlayarak gerginleşmiş ve 1997-1999 arasındaki birinci politika seçeneği nedeniyle tecritle sonuçlanmıştır. 1999'dan itibaren ise devlet Rusya ile ilişkilerini ikinci politika seçeneği etrafında tekrar kurarken, çokuluslu firmalarla daha yakın ilişkiye girerek belirli oranlarda ekonomik liberalizasyonu gerçekleştirebileceğini, yani üçüncü politika seçimine doğru adımlar atacağına sinyalini vermiştir. Tüm bu politika seçimleri aslında devletin yeni-merkantilist yaklaşımının koşullara göre yansımaları olarak belirlemiştir. Başka bir deyişle, devlet iç ve dış alanlarda Türkmenbaşı'nın şahsiyetiyle özdeş tutulan güçlü bir yapıyla farklı politika seçenekleri izleyebileceği mesajını verse de, temel hedef olarak milli çıkarlara öncelik veren, petrol ile gaz ticaretinden elde edilen gelirlerin ülkeye akışını sağlamayı düşünen yeni-merkantilist bir yaklaşımı esas almıştır.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılması neoliberalizmin yeni bir ivmeyle güç ve yaygınlık kazanmasına sebep olmuştur. Devleti ve devletçiliği baz alarak, merkezi yönetimin ağırlığıyla siyasi ve ekonomik yapılarını kurumsallaştırmış olan sosyalist ülkelerin dayandıkları sistemin çözülmesiyle, neoliberal politikaları üreten IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlara ve buna dolaylı destek veren çokuluslu firmalara geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı doğmuştur. Eski sosyalist devletlerin bu kurumlar için önemi iki ana sebepten dolayı yadsınamazdı. Bu ülkeler bir yandan görece gelişmiş endüstrileriyle özelleştirme için önemli avantajlar sunarlarken, bir yandan da tüketimlerinin endüstrileşme oranının çok altında kalmasıyla mal ve hizmet akışını özendiren bir yapı arz ediyorlardı. Bu bakımdan eski sosyalist ülkelerde devlet serbest piyasa ekonomisine geçişin ve dünya ekonomisiyle bütünleşmenin en önemli engelleyicisi olarak algılanmıştır. Güçlü devlet, eski Sovyet rejiminin bıraktığı mirasın yarattığı yapının toplumdaki belirli bir oranda özerklik kazanmış olduğu bir sistemde tüm geçiş ekonomilerinin ortak bir özelliğidir. Devletin bu özelliği, tüm eski sosyalist ülkelerde geçerli olduğundan, neoliberal anlayışla politika üreten IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar devleti ve devletçiliği tüm eski sosyalist ülkeler için istenmeyen olgular olarak nitelemektedirler.

Başka bir ifadeyle, eskinin sosyalist bugünün geçiş ekonomilerindeki devletin gücü, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve küresel ekonomiyle bütünleşme sürecinin ivme kazanmasıyla tehdit altına girmiştir. Dolayısıyla, bu ülke devletleri genellikle IMF ve Dünya Bankası tarafından telkin edilen neoliberal yaklaşımla yüz yüze gelmeye başlamışlar, bu çerçevede devletin küçültülmesi yaklaşımı özelleştirme ve devlet faaliyetlerinin azaltılmasıyla ifade edilen global bir talebe dönüşmüştür. Bu ülkelerin belirtilen temel ilkelerle serbest piyasa ekonomileri haline gelmeleri ve dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci bir geçiş mantığıyla ele alınmış ve ortak reçeteler sunulmuştur. Fiyat liberalizasyonu, özelleştirme ve makro ekonomik dengenin sağlanması IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların eski sosyalist devletlerin dünya piyasalarıyla bütünleştirilmesinde uyguladıkları neoliberal yaklaşımın temel direkleri olmuştur.

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Sovyet döneminden aldıkları güçlü ve toplumdaki bağımsız devlet anlayışının neoliberal baskısıyla kendini yeniden tanımlama gereği bakımından diğer geçiş ekonomilerine benzerlik göstermektedirler. Buna karşın, bu üç ülkede petrol ve gaz'ın devlete varlığını kuvvetlendirerek sürdürme seçeneği sunması Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı diğer geçiş ekonomilerinden farklılaştırmıştır. Azerbaycan Elçibey dönemi'nin hemen ardından Aliyev'le beraber bir

yandan çokuluslu firmalarla anlaşırken, öte yandan IMF reçetelerini uygulamaya başlamıştır. Böylelikle Rusya'ya bağımlılığını azaltmış, devlet bu yolla elde ettiği gelirlerle toplumdan bağımsızlaşmış ve vergi birinci derecede gelir kaynağı olmaktan çıkmıştır. Azerbaycan'ın tutumu rekabetçi hızlı uyum anlayışının bir sonucudur. Buna karşılık Kazakistan, Rusya ile ilişkilerini belirli ölçülerde sürdürme kararı almıştır. IMF reçetelerinin uygulanması konusunda kısmen tez canlı ve başarılı olmuşsa da, özelleştirme gibi konularda *nomanklaturanın* etkinliği bu ülkenin daha çok savunmacı piyasa odaklanması yaptığını işaret etmiştir. Türkmenistan devleti ise çok açık bir şekilde yeni-merkantilist uyum anlayışıyla varlığını topluma karşı güçlendirmiş ve Rusya ile ticaretine çokuluslu firmalarla alternatif yaratmayı tercih etmemiştir.